

Завдання науково-технічної політики в контексті євроінтеграції

ВАЛЕРІЙ НОВИЦЬКИЙ*

АНОТАЦІЯ. Розглядаються актуальні питання науково-технічної політики України в контексті міжнародного досвіду та реалій інтеграції на Європейському континенті. Вивчаються особливості та практичні завдання розширення співробітництва в науково-технічній сфері із ЄС з метою підвищення ефективності національної економіки України, оптимізації її міжнародного сектору. Приділяється увага проблемам адаптації нормативів технологічної політики України до європейських стандартів, пропонуються відповідні конкретні заходи.

Доводиться, що за сучасних умов інформаційно-технологічного прогресу, а також відкритості національних економік поширення інформаційних технологій перетворюється на системовизначальний фактор моделі міжнародного співробітництва. Оскільки телекомунікаційні та інші високотехнологічні галузі інтенсивно розвиваються не тільки в індустріально розвинутих, а й у східноєвропейських та інших країнах, які будують ринкові економіки, особливо актуальним завданням для України стає завдання надання політиці з інформатизації соціально-економічної сфери більшої дієвості та ефективності.

Вивчається міжнародний досвід створення технопарків та доводиться необхідність поширення цих інноваційних методів розвитку економіки в Україні.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: інновації, інформатизація, науково-технічний прогрес, технології, європейська інтеграція, експорт, імпорту, торгівля, технополіс, стандартизація, метрологія, телекомунікації, відкрита економіка, міжнародне співробітництво, НДДКР, екологія.

Умовою розв'язання кардинальних проблем внутрішнього розвитку, необхідною складовою зовнішньої

* Новицький Валерій Євгенович, доктор економічних наук, професор, заступник директора Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України, завідувач кафедри міжнародного бізнесу НАУ. Досліджує питання макроекономічного регулювання відкритої економіки України, економічної глобалізації. Автор підручників, навчальних посібників, наукових монографій, понад 150 наукових публікацій. Головний редактор Збірника наукових праць Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України, член редколегії «Економіки України», Вісника Академії зовнішньої торгівлі, Наукового збірника Української академії зовнішньої торгівлі, інших видань.

стратегії України є питання про її ставлення до тих або інших міжнародно-економічних об'єднань та коопераційних, інтеграційних процесів, зокрема в науково-технічній сфері. Виходячи з цього, особливий інтерес становить оцінка науково-технологічних аспектів взаємодії за окремими географічними векторами зовнішньо-економічної орієнтації України, з яких європейський є особливо важливим. Можна казати про те, що для України інтеграція в європейський економічний простір є не лише важливим географічним напрямом розвитку відкритої економіки, а й системовизначальним практичним засобом входження у світове господарство, чинником реалізації технологічного потенціалу.

Утім, з питаннями міжнародної інтеграції не все так просто й однозначно. Звичайно, одна річ – те, що лише самого бажання чи навіть небажання певної країни, зокрема нашої, інтегруватися до тих або інших міжнародних об'єднань недостатньо для того, щоб певний інтеграційний проект реалізувався чи не реалізувався. Але слід урахувувати й мінливість ситуації, можливість переоцінки не тільки власних пріоритетів, а й потенційних партнерів по співробітництву.

Європейська інтеграція України як «умовна реальність»

Міжнародна економічна діяльність на території європейського континенту протягом останніх десятиліть значною мірою визначається активними процесами «євробудівництва», які розпочалися практично в перші роки після Другої світової війни. Адже, з одного боку, йдеться про потужний блок країн, який відіграє вагомую роль у системі міжнародного поділу праці, а з другого – про поступове створення та розширення єдиного ринкового, соціального, технологічного простору. І нарешті, інтернаціоналізація, сягнувши певного ступеня своєї вираженості, набуває ознак цілісного господарського комплексу, який має типові риси уособленої національної економіки, а саме це можна розглядати як оптимальну ситуацію для розвитку коопераційних проектів у сфері високотехнологічного виробництва.

Європейська інтеграція, яка із запровадженням на початку 2002 року євро перейшла у нову, більш високу якість, є тепер важливим чинником міжнародних економічних відносин. У загальноєвропейському масштабі нова грошова одиниця дозволить уникнути значних витрат у зв'язку з переведенням однієї валюти в іншу, що означатиме виграш від 40 до 50 млрд дол. щорічно. Запровадження євро сприятиме зниженню інфляції, відсоткових ставок, податків, зменшенню потреб підприємств в обігових коштах, стабілізації фінансового сектору, зниженню валютних ризиків, скороченню накладних витрат з обслуговування операцій, прискоренню та здешевленню міжвалютних переказів. Але не менш важливими опосередкованими наслідками запровадження євро можуть стати зменшення безробіття та нарощування обсягів виробництва, поліпшення умов взаємодії у високотехнологічній сфері.

Європейська інтеграція не лише є фактором прискорення економічного розвитку країн ЄС, зростання їх значення в міжнародній торгівлі та валютно-фінансових відносинах, а й центром тяжіння геополітичних інтересів багатьох країн. До їх числа належить й Україна.

Ще в 1990-х роках експертами Євросоюзу використувалася специфічна геополітична формула – модель концентричних кіл. Згідно з нею «внутрішнім колом» Європи вважалися країни ЄС, а далі за принципом зростання «відстані від Брюсселя» розташовувалися країни Європейської асоціації вільної торгівлі, колишні радянські сателіти в Європі і, нарешті, колишні радянські республіки, зокрема й Україна. Звичайно, як і будь яка спрощена формула, дана модель є до певної міри умовною, і життя вже внесло до неї корективи. Водночас загальна ідея, що була закладена до моделі концентричних кіл, ще лишається актуальною.

Можливості українського співробітництва з ЄС мають визначатися за умови врахування тенденцій фронтальної регіональної інтеграції, яка постала основним інструментом перетворень у Старому Світі та поєднала в собі як риси базової їх філософії, так і цільової функції. Для України така інтеграція виступає принциповим викликом, який з очевидних географічних та історичних причин не може не зачіпати життє-

вих інтересів технологічних секторів економіки країни.

Отримання Україною повноцінного статусу партнера в континентальних технологічних проектах можна вважати необхідними передумовами найорганічнішої моделі реалізації її інтересів на світовій арені, перетворення на активного учасника життя світового співтовариства. Тим більше, що згідно з урядовими програмами розвитку економіки України, в результаті значної диверсифікації міжнародної торгівлі близько 65–70 % її обсягу до 2010 року припадатиме на країни «далекого зарубіжжя»¹, а відносини з Євросоюзом у цьому контексті розглядаються як базовий вектор геостратегічної реорієнтації.

Членами Європейського Союзу є країни з потужними економічними системами, високим рівнем життя та технологічного розвитку. Проте недоречними є безапеляційно-скептичні оцінки перспектив українського співробітництва з ЄС. Теза про те, що «Європа не зацікавлена в сильній Україні, воліючи радше бачити своїм сировинним додатком» не має собою такої аргументації, яка базувалася б на аналізі світових коопераційно-інтеграційних тенденцій.

Передусім проблема подальшого розвитку співробітництва з ЄС не зводиться лише до лібералізації двосторонніх торговельних відносин. Вона включає й такі аспекти, як системна, технологічна сумісність і потребує цілеспрямованих заходів. Принципового значення в даному відношенні набуває формування спорідненого з ЄС технологічного простору, умовою чого є виникнення ефективного ринкового середовища в Україні, залучення до її господарського комплексу європейських мікроекономічних агентів через створення сприятливого інвестиційного та підприємницького клімату, а також взаємні гарантії, страхування господарської діяльності та капіталів, що вкладаються в Україну. Кропіткої роботи задля свого розв'язання потребує й завдання гармонізації системи стандартів, наближення українських засобів метрології до відповідних регуляторів, що є прийнятими в ЄС.

¹ Урядовий портал. – <http://www.kmu.gov.ua/>.

Головне ж – віднаходження конкретних, практичних шляхів співпраці, й одним із головних напрямів тут є співробітництво в технологічній сфері.

Співробітництво з ЄС у технологічній сфері: сучасні особливості та тенденції

Сучасному міжнародному співробітництву притаманне значне поширення обміну високотехнологічними товарами, так звана невидима торгівля з приводу надання технологічних послуг. Згідно з поширеним міжнародним класифікатором, до категорії високотехнологічних належать товари, у вартості яких витрати на НДДКР становлять не менше 3,5 %; якщо цей показник перебуває в межах 3,5–8,5 %, то товари належать до категорії «техніки високої якості», а якщо перевищує 8,5 %, то вони вважаються «технікою найвищої якості»².

На європейському континенті дедалі поширенішою стає ситуація, коли науково-технічний фактор розвитку навіть не може бути використаним із максимальною ефективністю, коли він лімітований міжнародними кордонами. Його дію ілюструють такі західноєвропейські технологічні програми, як «Аріан», «Євроробот», «Євробіо» та багато інших.

Міжнародне співробітництво, зокрема взаємодія з ЄС в науково-технічній сфері, відіграє значну роль у формуванні сучасної відкритої економічної системи. Таке співробітництво сприяє:

- підвищенню ефективності національного виробництва;
- забезпеченню більшої наукомісткості національного виробництва завдяки як технологічній спеціалізації, так і залученню іноземних технологій у вигляді товарів, ноу-хау тощо;
- підвищенню добробуту, розв'язанню засобами технічного прогресу соціальних проблем за тими напрямками, за якими це є можливим;
- поліпшенню екологічної ситуації завдяки запровадженню енергоощадних та менш матеріаломістких технологій, використанню альтернативних природним матері-

² Див. також: Дюмулен І. І. Международная торговля услугами. – М.: Экономика, 2003. – 315 с.; Яковец Ю. В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. – М.: Экономика, 2003. – 411 с.

алам та більш функціональних нових хімічних, біохімічних, керамічних речовин.

Науково-технічні фактори розвитку, які універсально впливають на сучасні відкриті економічні системи, мають і специфічні прояви залежно від тих або інших національних особливостей різних країн. Для країни, яка відчуває серйозні фінансові дефіцити, існують об'єктивні ускладнення з проведенням широких фундаментальних досліджень. Такі фундаментальні дослідження є базою прикладних розробок, здійснюваних з метою впровадження в промисловості. Ці розробки зумовлюють характер сучасного технологічного поступу, пов'язаний з диверсифікацією попиту та виробництва товарів, дозволяють здійснювати науково-виробничу спеціалізацію. Водночас для країн, які мають помітні доробки в цьому відношенні, виникають можливості наслідувати траєкторії випереджаючого розвитку. Для України, що, як відомо, цілком може бути віднесеною до їх числа, це означає шанс прискорити процес виходу з кризи, відмовитися від малоперспективної моделі наздоганяння, що прирікає на довгі роки відсталості та застосування технологій вчорашнього дня.

Отже, важливий потенціал розширення обсягів та структурної оптимізації механізму міжнародної економічної діяльності може бути реалізованим за кращої технологічної, промислової, експортної політики, за умов усебічного розвитку тих галузей, рівень розвитку яких забезпечує конкурентні переваги України. Такими галузями передусім є ракетно-космічне виробництво, літакобудування, суднобудування, окремі напрями машинобудування, виробництво енергетичного устаткування, кольорова металургія, хімічна промисловість, впровадження сучасних біотехнологій, нових технологій у сферах електрозварювання, телекомунікацій, радіоелектроніки, фізики низьких температур, ядерної фізики.

Прикладами пріоритетних реальних і можливих сфер співробітництва у високотехнологічних галузях з використанням передових українських досягнень є: міжнародні програми ракетно-космічного комплексу морського базування Sea Launch та Globalstar, де застосовуються українські ракети «Зеніт» та «Циклон». Проект Sea Launch є осо-

бливо показовим у плані аргументації щодо можливостей українських виробників брати участь у національних та міжнародних технологічно авангардних проектах. У даному разі йдеться передусім про вітчизняні КБ «Південне» із заводом «Південмаш» (провідні підприємства-партнери:

з російського боку – «Енергія», з американського – Боїнг» та, початково, з норвезького – «Кварнер Марітайм», що залишило проект). Надзвичайно перспективним у глобальноконкурентному контексті є виробництво нових, перспективних вітчизняних моделей літаків АН-70, АН-38, АН-140; виробництво різномісних кораблів, а також здійснення ремонту суден по всьому спектру послуг силами дев'яти українських суднобудівельних та судноремонтних заводів. Протягом кількох років закладами Національної академії наук України здійснюється співробітництво з американською фірмою «Pratt and Uniti», метою якого є розробка та запровадження технологій ремонту турбін авіаційних двигунів. Узагалі ж академічні заклади щорічно виконують 300–350 замовлень для фірм практично усіх провідних держав, зокрема США, Німеччини, Китаю та Японії³.

Проблема адаптації нормативів технологічної політики України до європейських стандартів

Динамічний розвиток науково-технічного потенціалу економіки може бути забезпеченим тільки за умови активної регулюючої та стимулюючої ролі держави. Йдеться як про фінансове забезпечення науково-технічного розвитку, так і про організаційну підтримку, створення необхідної законодавчої бази.

Щодо фінансового забезпечення, то саме цей напрям державної політики в Україні пов'язаний з найбільшими об'єктивними проблемами, передусім з нестачею коштів у економіці. Не дивно, що протягом останніх років минулого століття на науку в державі витрачалось на порядок менше порівняно з

³Див. також: Семиноженко В. Формування та реалізація державної науково-технологічної і інноваційної політики: пріоритети і шляхи забезпечення // Утвердження інноваційної моделі розвитку економіки України: Матеріали науково-практ. конф. – К.: НТУУ «КПІ», 2003. – С. 57–61.

відповідним показником країн-лідерів світової економіки. Законодавством України, яким регулюється наукова сфера, передбачено виділення на науку коштів в обсязі 1,7 % ВВП, що також не відповідає реальним потребам розвитку. Для порівняння: Євросоюз поставив для себе завдання вийти на 3-відсотковий показник витрачання ВВП на науку і технології. Щоправда, як поки що з'ясовується, і 2 % забезпечити йому непросто. І складні конкурентні перспективи для ЄС унаочнюються на фоні відповідних показників у 2,76 % для США та 3,12 % для Японії⁴.

Фінансова та організаційна підтримка науки (і про це, знову-таки, свідчить міжнародний досвід) інколи виступає у вигляді системних заходів, наприклад, у формі створення спеціалізованих бюджетних і позабюджетних установ, які мають здійснювати фінансування, кредитування та страхування дослідницьких і технологічних впроваджувальних проектів (про це останнім часом писали як російські автори⁵, так і вітчизняні фахівці⁶). Те саме можна сказати і про комплекс податкових, інших фінансових стимулів інноваційної діяльності, причому як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях. Можна навіть говорити про те, що система підтримки науково-технічного виробництва в Західній Європі, як правило, є органічно включеною до загальнонаціональних проектів та програм стимулювання НДДКР, практичного використання нововведень. Їх особливістю є наскрізний характер «наука–виробництво–споживання».

Розуміння перспектив розвитку економіки України, моделі її співробітництва з Євросоюзом пов'язано з урахуванням технологічних особливостей прогресу. У натурально-речовинному відношенні прогресивні технології переносять суспільне виробництво у сфери практичного використання різноманітних видів кераміки, волокон, полімерів (наприклад, конструкційних пластмас у будівництві, керамічних двигунів та деталей замість металевих, оптико-волоконних засобів зв'язку натомість традиційних кабелів з металеву основою),

⁴ Economic and Social Research. Working Paper Series: Globalization, markets and Social Policy. – Washington, D.C., 2004.

⁵ Татаркин А. И., Суховей А. Ф. Ключи к мировому рынку. – М.: Экономика, 2002. – 231 с.

⁶ Інноваційна стратегія українських реформ / А. С. Гальчинський, В. М. Геєць, А. К. Кінах, В. П. Семиноженко. – К.: Знання України, 2002. – 326 с.

виращування продуктивніших тварин і рослин тощо. Особливого значення набуває перетворення інформаційної продукції на дедалі важливіший об'єкт споживання, що взагалі змінює характер суспільно-економічних відносин.

Відповідно до цього в галузевому плані прогресивний, матеріало- та енергоощадний тип господарювання пов'язується з розвитком таких виробничих сфер, як лазерна техніка, сучасні види комунікацій, біотехнологія (генна та клітинна інженерія), виготовлення нових матеріалів і створення промислових технологій, зокрема напилкування, порошкова металургія, зварювання тощо, використання нових та поновлюваних джерел енергії, а також інформатики і мікроелектроніки. На принципово новій моделі відносин споживання ресурсів базується виробнича діяльність у технологічних парках – технополісах.

Характер сучасного соціально-економічного розвитку окремих країн та в цілому цивілізації, особливості міжнародної конкуренції на ринках товарів і послуг наочно свідчать про те, що необхідною складовою стійкого економічного розвитку відтепер є зростання інтелектуального потенціалу та науково-технологічні інновації. Саме враховуючи ці міркування, науково-технічну складову процесу інтернаціоналізації господарського життя можна розглядати не тільки під кутом зору підприємницьких інтересів, але і в ширшому контексті, з урахуванням її природи, загальносуспільних наслідків та довготермінових тенденцій. Адже стратегічні напрями НТП, деякі закономірності технологічного розвитку можуть випадати з-під контролю мікроекономічних учасників ринку, в політиці яких застосовується логіка швидкої віддачі, інструментарій повернення інвестицій та максимізації прибутків засобами прискорення обороту коштів та виробничих фондів.

У макроекономічному вимірі одним із ключових критеріїв активності інноваційної діяльності та довгострокової конкурентності країни є кількість патентів, які реєструються у значущих з погляду критеріїв світового ринку сферах. За цим показником у 90-х роках XX століття–на початку XXI століття особливо впевнено перед вели Швейцарія, Швеція та Німеччина: кількість патентів, які реєструються в цих країнах,

перевищували по ряду років аналогічні показники Японії та США.

Об'єктивне ускладнення та збільшення небезпеки великої кількості виробничих процесів у постчорнобильську добу не залишає сумнівів у необхідності створення якісно більш ефективної та всеосяжної системи технологічного контролю, принципової зміни уявлень про характер і форми здійснення конкурентної боротьби, співробітництво індивідів. Узагалі, неадекватне сприйняття «технологічного виклику» новітньої епохи не може не спричинитися до глобальних катастрофічних наслідків.

Технологічний розвиток не просто є складовою загального прогресу людства. Він випереджає зміни в інституційній сфері, під нього «підлаштовуються» відносини між економічними агентами, які реалізуються як на національних ринках, так і на рівні глобалізованого ринкового середовища.

Що ж таке технології, як рушій прогресу, предмет і динамізуюча субстанція сучасних міжнародних економічних відносин? Технології – це знання, які можна використовувати для виробництва товарів і послуг з економічних ресурсів, або наукові методи досягнення практичних цілей господарської діяльності.

Відбувається постійне збільшення частки товарів, які є носіями інформаційних технологій, виступають прямими чи опосередкованими продуктами прикладних наукових розробок. У сфері невидимої торгівлі передача технологій як у Європі, так і в цілому у світі, вже впевнено посіла системовизначальне місце, формує провідні тенденції міжнародної економічної діяльності країн-лідерів науково-технічного поступу.

Міжнародна економічна діяльність з приводу розвитку технологій виникає як уособлення їх руху, передачі технологій у міжнародному масштабі в тій або іншій своїй формі. Міжнародна передача технологій – це рух науково-технічних досягнень – конструкторських рішень, систематичних знань та виробничого досвіду на комерційній або безвідшкодувальній основі через національні кордони (кордони митних територій) з метою кращої переробки ресурсів, підвищення ефективності виробництва та максимізації прибутку, включаючи такі стадії і види виробничої

діяльності, як промислове застосування, управлінська діяльність, маркетинг тощо.

Інформатизація як визначальний чинник моделі міжнародного співробітництва

Для України, яка намагається закріпитися на світовому ринку, важливо на практиці враховувати, що серед сегментів світового ринку найдинамічнішим та дедалі вагомішим є інформатизаційний. Він включає різноманітні форми підприємницької діяльності, причому саме така діяльність переважно і забезпечує бурхливий інформатизаційний розвиток, а також диверсифікацію видів комп'ютерно-комунікаційних послуг. Водночас інформатизація, з одного боку, може виступати об'єктом макроекономічної політики, цілеспрямованої міжнародної кооперації, а з другого – є приводом для переоцінки системних підходів до регулювання відносин з приводу суспільного відтворення на рівні держав та наддержавних структур.

У структурі ринку інформаційних технологій 53 % належать телекомунікаціям, причому найближчими роками очікується новий значний поштовх їх розвитку. Як матеріальні носії такого додаткового стимулу мають виступити нові засоби зв'язку, передусім – системи мобільного зв'язку третього покоління, а як об'єкт – дедалі ширша мережа Інтернету. Крім цих тенденцій практичне значення для України має й значна роль європейських країн на світовому ринку інформаційних технологій (частка – до третини).

Детальніший покраїновий аналіз засвідчує, що серед основних масових виробників високих технологій, крім найбільших держав-членів Євросоюзу, останніми роками помітне місце належали Нідерландам. А в Іспанії в найближчі роки близько 40 % ВВП безпосередньо залежатиме від комп'ютеризації економіки та здатності країни адаптуватися до вимог інформаційного суспільства. Особливо цікавим для України є проект надання субсидій покупцям персональних комп'ютерів у розмірі близько 200 євро – це стосується тих іспанців, які можуть довести, що вони є підімкнутими до Інтернету.

Але телекомунікаційні та інші високотехнологічні галузі інтенсивно розвиваються не лише в індустріально розвинутих, а й у східноєвропейських та інших країнах, які будують ринкові економіки. Так, згідно з оцінками лондонського інвестиційного банку Robert Fleming & Co., ринкова капіталізація 950 найбільших компаній таких країн становить близько 1,9 трлн доларів, причому 31 % капіталу припадає на технологічні та телекомунікаційні компанії (десять років тому – тільки 5 %).

Утім, така динаміка все ж не ставить під сумнів лідерство Сполучених Штатів у світовій електроніці та у розробці інформаційних технологій, що особливо відчутно в галузі електронної промисловості (по різних кварталах на зламі десятиліть у переліку 100 провідних електронних компаній близько половини – американські).

Науково-технічні, інформаційні особливості сучасного етапу господарського розвитку давно спричинили інтенсивну діяльність багатьох агентств на Заході у вигляді видання інформаційних бюлетенів, прес-релізів, теле-, радіоінформування тощо. Однак на особливу увагу заслуговує багатокомпонентна мережа електронної інформації, створення та розвиток якої мають завдячувати зусиллям національних урядів, бізнесовим структурам, міжнародним організаціям. Так, за участю Комісії Європейських Співтовариств було створено мережу «Євро-Інфо» з 200 центрами у різних країнах ЄС та далеко за межами цього блоку. Відомою є так звана Business Cooperation Network (BC-NET), що почала діяти у Західній Європі 1986 року і до якої вже підключилися кілька східноєвропейських та північноамериканських країн. Найбільшу активність виявили фірми-експортери, зацікавлені у пошуку партнерів за кордоном, зокрема поза межами країн – членів BC-NET.

Галузь електронної комерції зростає надзвичайно динамічно – на початку століття вона подвоюється щорічно. Тому важливий напрям політики державного сприяння активізації процесу інтеграції економіки України у міжнародну кооперацію праці – це створення розгалуженої мережі зовнішньоекономічної інформації загальноекономічного характеру.

Вочевидь основні цілі розвитку системи забезпечення зовнішньоекономічною інформацією в Україні та

в інтересах українських учасників міжнародної економічної діяльності на перспективу пов'язані з максимально повною інтеграцією в європейський інформаційний простір, оскільки навіть найповніший національний банк даних не зможе відповідати вимогам дедалі наочнішої системи міжнародного поділу праці вже початку XXI століття, якщо він не забезпечуватиме доступу до всього масиву комерційно-технічної інформації в масштабах європейського континенту та світу. І, безперечно, найприроднішим орієнтиром у цьому плані є завдання інтеграції до інформаційних систем, банків даних, активніше використання мережі Інтернет.

Утім, це не скасовує, а навіть актуалізує програми негайного створення єдиної національної інформаційної системи, оскільки наявність можливості ефективного пошуку партнерів в Україні, в чому виявляться зацікавленими західні фірми, має стати непоганою підставою для подальшого міжнародного співробітництва у відповідних сферах. Такій системі має бути наданий універсальний характер як у плані охоплення різних галузей та потреб господарювання, так і з погляду широти спектра застосування різноманітних технологічних засобів – не лише електронних каналів, а й інших, скажімо, паперових рекламно-інформаційних носіїв, телефонного зв'язку, телефаксу тощо.

У створенні єдиної національної системи особливо зацікавлені безпосередні виробники, серед яких насамперед необхідно враховувати інтереси малих і середніх підприємств, що мають обмежені порівняно з великими об'єднаннями, концернами можливості міжнародних контактів. Тому доступ до неї має бути максимально спрощеним організаційно та необтяжливим матеріально.

В умовах еволюції нормативно-правової бази в Україні актуальним є видання оперативних бюлетенів про чинну юридичну базу зовнішньоекономічної діяльності, щойно прийнятих актів та постанов виконавчої влади, а також спеціальних брошур про український експортний потенціал, можливості участі в співробітництві окремих галузей і регіонів нашої держави, довідників про українські підприємства та фірми, потенційних закордонних інвесторів, кооперантів.

Із проблемою створення сучасної служби зовнішньо-економічної інформації пов'язане завдання поліпшення діяльності в іншому рекламно-інформаційному напрямі – участі українських виробників у міжнародних виставках, спеціалізованих шоу, салонах, а також ярмарках тощо. Однією з головних цілей державного сприяння проведенню таких заходів на українській території, а також за кордоном є створення пільгових умов участі в них малим і середнім виробничим організаціям з можливим забезпеченням у певних випадках їхньої репрезентації за казенний коштів.

Технополіси у стратегії розвитку відкритої економіки

Прикладом орієнтованого на передові досягнення в ключових науково-технічних, експортоорієнтованих галузях, заощаджувального господарського використання сировинно-енергетичних ресурсів, своєрідними прообразами виробництва, а до певної міри й соціальних відносин майбутнього є технополіси або технопарки.

Технополіс – це територіальний науково-промисловий комплекс, або конгломерат науково-академічних, навчальних, дослідницько-конструкторських закладів, промислових підприємств і т. ін. з розвинутою та динамічною системою виробничого постачання, комунікацій, об'єктів інфраструктурної мережі, який створюється з метою розвитку в найсприятливіших умовах високотехнологічного, соціально необхідного, конкурентоспроможного, екологічно чистого виробництва, підготовки висококваліфікованих фахівців.

Не дивно, що за умов існування відкритих економічних систем така форма організації виробничих комплексів дедалі більшою мірою визначає й особливості сучасної міжнародної економічної діяльності.

Від традиційного засобу концентрації виробництва у вигляді регіональних індустріальних центрів технополіси відрізняє обов'язковість високої наукомісткості, а також малої матеріало- та енергомісткості виробництва, орієнтованого винятково на нові види технологічно прогресивної продукції.

Практика чималої кількості індустріально розвинутих країн засвідчує, що існують універсальні принци-

пи створення, розвитку, управління діяльністю технополісів. Значно складнішими завдання розвитку технологічних парків є для країн, що розвиваються та перебувають на етапі системної трансформації економік. Таким країнам не під силу здійснити повномасштабні капіталовкладання та забезпечити максимально широку мережу технопарків, що вимагає найповнішого урахування національних умов.

Технополіси набули значного поширення в усіх провідних індустріально розвинутих країнах, а для держав з перехідними економіками вони є умовою прискорення розвитку виробництва, виходу на передові конкурентні позиції у світі.

Міжнародний досвід створення та життєдіяльності технополісів, узагалі цілеспрямованої науково-технічної політики, розуміння того, що тільки активне застосування прогресивних форм соціально-економічного розвитку може суттєво змінити обсяги та якість виробництва та споживання, дістали відображення, зокрема, в Стратегії економічної та соціальної політики на 2000–2004 рр. «Україна: поступ у XXI століття». Таку позицію обстоювало й чимало авторів у вітчизняній економічній літературі. В. Семиноженко з цього приводу писав про своєчасність і доцільність постановки питання про створення Національної програми інноваційного розвитку України, яка поряд з іншим передбачала:

- пріоритетність постіндустріальної моделі інноваційного розвитку;
- визначення ролі й практичних інструментів участі в інноваційному розвитку кожного з регіонів держави окремо;
- цільову орієнтацію регіонів на підтримку і розвиток уже наявних інноваційних структур, а також зародження і розвиток нових, створення цілісних регіональних систем стимулювання й підтримки інноваційного зростання – технополісів⁷.

Справді, такі завдання потребують надзвичайно ретельного до себе ставлення, глибоких техніко-

⁷ Семиноженко В. Формування та реалізація державної науково-технологічної і інноваційної політики: пріоритети і шляхи забезпечення // Утвердження інноваційної моделі розвитку економіки України. Матеріали науково-практ. конф. – К.: НТУУ «КПІ», 2003. – С. 57–61.

економічних обґрунтувань, аналітичних, експертних оцінок. Крім того, потрібно мати адекватні уявлення про сутність явища, про те, які функціональні особливості воно приховує.

Цілями створення наукових парків можуть бути технічна модернізація та структурна реконструкція промисловості цільового регіону, стимулювання розвитку місцевих підприємств, забезпечення відповідних заходів для того, щоб допомогти підвестися численним малим фірмам задля створення кращого конкурентного середовища.

Для сучасної розвинутої країни з ринковою економікою характерною є наявність кількох десятків технопарків, а у Сполучених Штатах Америки на різних стадіях запровадження вже функціонують майже дві сотні таких утворень. До речі, саме у США, у штаті Каліфорнія, 1951 року і бере свій початок історія технополісів, найбільшим з яких все ще залишається створена на базі Стенфордського університету «Силікон Веллі» («Кремнієва долина»).

Чималі зусилля у справі створення технополісів, починаючи з кінця 70-х років, докладаються у Великій Британії. Амбітні програми створення технопарків приймалися у Франції, Німеччині.

Перші кроки у процесі створення технополісів було зроблено і в Україні. Утім, у контексті пріоритетів міжнародної економічної діяльності України можна виділити як основні цільові функції та мотиви створення і подальшого розвитку спеціалізованих технологічних зон таке.

1. Технопарки потенційно можуть відігравати роль своєрідних каталізаторів розвитку економіки на окремих ділянках, передусім на вирішальних напрямках НТП. Вони відіграють, фактично, роль локомотивів в економіці, засобу активізації експорту, оскільки серед результатів підтримки, прискореного технологічного розвитку окремих територій та галузей є створення якісно нової системи вимірів господарської ефективності, поява додаткових стимулів та орієнтирів у конкурентній боротьбі на національному та міжнародному рівнях для решти підрозділів національної економіки.

2. Технопарки є важливим фактором соціально-економічного піднесення окремих регіонів, кращого

районування виробничого потенціалу суспільства. За допомогою науково-індустріальних парків можливе перетворення відносно відсталих регіонів на розвинутіші, «розвантаження» надто урбанізованих центрів, мегаполісів, створення нових робочих місць у тих периферійних зонах, де є надлишкова робоча сила. Отже, за допомогою технологічних парків в Україні можна оптимізувати структуру експортної спеціалізації окремих областей. Адже переважну частину постачань назовні забезпечує регіон Донбасу та Кривбасу, тоді як у західноукраїнських землях з висококваліфікованими кадрами експортне виробництво є невеликим.

3. Технопарки як територіально-галузеві підрозділи економіки в змозі забезпечити кращий рівень національного виробництва та товарного наповнення ринку, причому через міжнародну конкуренцію дедалі більшою мірою саме технологічно авангардні проекти є обов'язковою та навіть безальтернативною умовою виробництва на території країни взагалі. Це є особливо актуальним для України, яка через значний тиск з боку іноземних конкурентів відчуває тенденцію до примітивізації національної економіки.

4. Технопарки є засобом радикального поліпшення кадрової підготовки, оскільки в них можливе послідовне та глибоке поєднання навчального процесу з передовою наукою і безпосередньою виробничою практикою. Науково-дослідні парки можуть використовуватися і з метою вдосконалення навчання студентів, для перепідготовки фахівців, спеціалізованого стажування іноземних громадян. В умовах впливу високопрофесійних кадрів за межі України технопарки з високодохідним експортним виробництвом можуть стати місцем додання зусиль працівників з вищою освітою та утримати їх від виїзду за кордон.

5. Технопарки створюють якісно нове і технологічно ефективніше середовище соціально-економічного розвитку. Це і динамічна форма поєднання науки з виробництвом, де максимально скорочується тривалість циклу «наука – технологічна розробка – виробнича практика», і засіб «включення» науки в ринкові механізми. Ця форма забезпечує ліміти фінансування фундаментальної науки за рахунок віддачі від прикладних розробок, створюючи необхідний баланс між сьогочасними та перспективними складовими науки.

Тому в час становлення сучасних постіндустріальних формацій на Заході, в Європі розвиток мережі зон високотехнологічного виробництва в Україні може наблизити її до передових світових стандартів, стати фактором інтеграції до структур Євросоюзу.

6. Технопарки можуть розглядатися як безпосередній інструмент поліпшення умов міжнародної економічної діяльності по усіх її основних напрямках, а також ключових показників відкритої економіки України. Адже технопарки є важливим засобом піднесення конкурентоспроможності національної економіки на міжнародній арені, джерелом валютних надходжень, поглиблення технологічних циклів виробництва на власній території, оптимізації структури міжнародної торгівлі і передусім – експорту.

Формуючи довгострокову стратегію України щодо створення мережі технополісів, важливо враховувати особливості сучасних диверсифікованих та динамічних ринків. Це передусім – дедалі більша конкретизація та функціональна вибірковість вимог споживачів, яка відкриває нові сектори ринку. Це підвищує вимоги до оперативності реагування на зміни попиту, збільшуючи шанси проникнути на сталі ринки новим компаніям. А враховуючи те, що технополіси, власне, і спеціалізуються на виготовленні нових виробів на базі прогресивних матеріалів, можна зробити висновки про їх відповідність сучасним тенденціям розвитку ринків та про доцільність урахування особливостей їх природи в конкурентній боротьбі.

Враховуючи те, що високотехнологічний рівень виробництва зумовлює високу якість і міжнародну конкурентність продукції, що виробляється, технополіси постають не тільки інструментом оптимізації територіального розміщення промисловості, підвищення її ефективності, створення нових видів продукції. У географічно ширшому розумінні стосовно сфери міжнародних економічних відносин вони є потужним чинником та інструментом поглиблення міжнародного поділу праці, спеціалізації і розвитку нових видів наукоміського виробництва.

Європейська інтеграційна політика України в контексті сучасного НТП

Науково-технічний прогрес приводить до того, що традиційна дилема «вільне підприємництво або втручання держави» дедалі частіше розв'язується на користь останнього варіанта. Адже саме на державному рівні можливе найчіткіше визначення пріоритетних напрямів розвитку відтворювальних механізмів макроекономічного рівня. Це врешті-решт спрямовано на виконання завдань адекватного централізованого визначення мікроекономічних орієнтирів, поліпшення національних показників конкурентоспроможності, продуктивності праці, ресурсозбереження, витрат, економії робочого часу. Більше того, деякі інструменти та заходи з переліку завдань управління урядового рівня є безальтернативними, тобто властивими лише йому в тих випадках, коли йдеться про неприбуткові чи надто масштабні для окремих господарських організацій дослідницькі, конструкторські або впроваджувальні проекти.

Реальними засобами та формами такої політики є визначення на державному рівні пріоритетів НДДКР та запровадження необхідних організаційно-економічних заходів, координація науково-технічних досліджень, мобілізація ресурсів, компенсація частини витрат у випадках затяжних технологічних циклів, патентно-ліцензійне регулювання, забезпечення заходів у галузі співробітництва, сприяння іноземним інвестиціям тощо.

Під час формування науково-технічної стратегії в рамках зовнішньоекономічної політики Української держави необхідне застосування якомога ширшої палітри іноземного досвіду у відповідних галузях заради забезпечення можливості вибору для наслідування окремих прикладів з числа запровадження інструментів та підходів.

По-різному розв'язується й питання щодо рівня централізованості науково-технічного регулювання. Так, якщо у Великій Британії, що є прикладом використання відносно децентралізованих підходів, відсутнє жорстке державне планування науково-технічної політики, то у Франції воно відіграє значну роль і пе-

редбачає щорічне виділення пріоритетних напрямів свого проведення.

Можна констатувати, що цілеспрямована політика в галузі науки й техніки вже перетнула національні кордони й посіла помітне місце в тактиці та довгостроковій стратегії таких організацій, як ОЕСР, ЄС (особлива роль тут належить Комісії ЄС), ЮНЕСКО та ін.

Для виконання важливого геополітичного завдання реальної інтеграції до європейських структур необхідно розробити і представити західноєвропейським партнерам конкретні розробки щодо участі нашої держави у науково-технічних програмах Співтовариства, які можуть зацікавити їх.

Серед цих програм можна виділити регіональну програму науково-технічної кооперації «Єврика» та її окремі проекти: «Євроком» – створення нових генерацій систем комунікації та управління, «Євроматік» – розробка та налагодження виробництва електрокомп'ютерних виробів та приладів, «Євромат» – створення нових синтетичних матеріалів, полімерів тощо, «Єврорейл» – будівництво швидкісних залізниць. Відкритими для співробітництва є організації ЕСПРІТ – Європейська стратегічна програма наукових досліджень у галузі технології інформаційних систем, БРІТЕ – Базові дослідження у сфері промислових технологій, СПРІНТ – Стратегічна програма інновацій та передачі технологій та РАСЕ – Дослідження та розробки у сфері передових технологій для Європи⁸.

І підстави для сподівань у можливості виникнення зацікавленості до українського економічного потенціалу є. Адже у своєму прагненні створити висококонкурентне європейське економічне угруповання західноєвропейські країни, фірми, корпорації зможуть користуватися значними можливостями української аерокосмічної, авіабудівної, зварювальної індустрії.

Можливе співробітництво у сферах медичній, екологічній досліджень та впровадження «чистих» технологій, підготовки кадрів (у рамках проектів ЕРАЗМУС та КОММЕТ) і науково-технічної кооперації (САЙЕНС).

⁸ Офіційний портал Євросоюзу. – http://www.europa.eu.int/index_en.htm

Зважаючи на сказане вище та на галузеву-територіальну специфіку української економіки, можна твердити, що найважливішими цілями організаційного регулювання науково-технічних напрямів зовнішньоекономічної політики держави на макрорівні є:

- визначення місця й ролі важелів науково-технічної політики у загальнодержавній стратегії у процесі регулювання відкритої економіки;

- визначення пріоритетних і проміжних цілей, а також методів та інструментів впливу на науково-технічну сферу міжнародного співробітництва за участю українських кооперантів;

- всебічна підтримка вітчизняних науково-технічних розробок, підтримка суб'єктів господарської діяльності в плані технічного переозброєння експортного виробництва (насамперед ідеться про такі напрями машинотехнічного експорту, як електронний, електротехнічний, авіаційний, транспортний, верстатний, а також хімічний і нафтохімічний, агропромисловий та деякі ін.);

- активне залучення передового західного науково-технічного досвіду, продумана патентно-ліцензійна політика, сприяння суб'єктам основної господарської ланки у придбанні іноземних технологічних розробок та створенні таких спільних міжнародних структур, що можуть прискорювати НТП в Україні;

- сприяння раціоналізації імпорту в плані абсолютного й відносного збільшення в його масі машинотехнічної продукції;

- забезпечення ефективної та розвинутої науково-технічної інфраструктури;

- забезпечення необхідного рівня участі України у міжнародних організаціях та структурах, що сприятимуть прискоренню НТП в Україні.

Стандартизація як фактор та умова оптимізації співробітництва з ЄС

Політика в галузі стандартизації є одним з важливих чинників та передумов інтеграції України до системи світового господарства, засобом проведення ефективної міжнародної економічної діяльності. Взагалі, міжнародна практика свідчить, що принциповими завданнями є досягнення домовленостей про взаємне

визнання сертифікатів відповідності товарів, а також гармонізація стандартів країн, широке співробітництво між статистичними відомствами країн, що торгують та здійснюють кооперування, реалізують інші форми економічної взаємодії.

Важливими функціями системи стандартизації та сертифікації є уніфікація параметрів економічної діяльності в Україні з міжнародними нормами, що має на меті оптимізацію умов спеціалізованого виробництва, експортної діяльності, недопущення надходження на територію України дешевої неякісної продукції іноземного походження, причому така продукція у більшості випадків створює конкуренцію продукції вітчизняного виробника.

Сутність державної політики у сфері стандартизації визначають такі принципи:

- забезпечення участі фізичних і юридичних осіб у розробленні стандартів та вільного вибору ними видів стандартів у процесі виробництва чи постачання продукції, якщо інше не передбачено законодавством;
- відкритості та прозорості процедур розроблення і прийняття стандартів з урахуванням інтересів усіх заінтересованих сторін, підвищення конкурентоспроможності продукції вітчизняних виробників;
- доступності стандартів та інформації щодо них для користувачів;
- відповідності стандартів законодавству;
- адаптації до сучасних досягнень науки і техніки з урахуванням стану національної економіки;
- пріоритетності прямого впровадження в Україні міжнародних і регіональних стандартів;
- дотримання міжнародних та європейських правил і процедур стандартизації;
- участі у міжнародній (регіональній) стандартизації.

Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» дозволяє імпорт на територію України лише тих товарів, які за своїми технічними, фармакологічними, санітарними, фітосанітарними, ветеринарними та екологічними характеристиками не порушують мінімальних умов відповідних стандартів та вимог, що діють на території України, причому в разі відсутності національних стандартів і вимог України на певний товар застосовуються відповідні міжнародні стандарти та

вимоги або іноземні стандарти й вимоги, що діють у провідних країнах—експортерах зазначених товарів⁹.

Міжнародний досвід також свідчить про пріоритетність розв'язання проблем у сфері стандартизації щодо проведення інтеграційних заходів. Так, на післякризовому етапі формування відкритої економіки України важливо узгодити технологічні параметри розвитку національної економіки, моделі її міжнародної спеціалізації з тими, що діють у Євросоюзі, а також на території країн СНД.

Важливою функцією держави є уніфікація режиму міжнародної економічної діяльності, і передусім — торгівлі. Зокрема, необхідним інструментом регулювання експортно-імпортних операцій є товарний класифікатор, який є підставою для застосування інструментів тарифного та нетарифного регулювання міжнародної торгівлі, здійснення митного оформлення товарів, ведення статистики міжнародної торгівлі.

Ключовим міжнародним напрямом розвитку технологій сертифікації та оптимізації метрологічного регулювання є гармонізація критеріїв якості і виробничих нормативів України з відповідними параметрами ЄС. У цьому зв'язку ситуація та політика Євросоюзу у сфері стандартів заслуговує на особливу увагу.

Етапною подією для вироблення спільної стратегії щодо стандартів для ЄС стало ухвалення в 1985 році плану Європейського Співтовариства щодо запровадження єдиного внутрішнього ринку. Відповідно до цього документа до продукції, яка продається на ринку ЄС, висуваються єдині вимоги щодо її якісних характеристик. Того ж року (7 травня) було затверджено «Новий підхід до технічної гармонізації та стандартів» (ОJ 85/C136/1) — документ, який містить єдині вимоги щодо гармонізації та відповідності якісних характеристик продукції загальним принципам. Фактично, у відповідності до «Нового підходу» було запроваджено нову систему законодавства та нормативного регулювання на рівні Співдружності. Документом було кодифіковано права та компетенції відповідних органів Євросоюзу, порядок взаємин цих органів із зовнішніми стосовно ЄС структурами в галузі стандартів. У «Но-

⁹ Офіційний сайт Верховної Ради України. — www.rada.kiev.ua

вому підході» особливо наголошувалося на тому, що стандарти є ключовим компонентом єдиного ринку. Вони можуть вирішальним чином сприяти торгівлі та уніфікувати умови бізнесу і виробничої діяльності¹⁰.

В інституційному відношенні «архітектура» стандартизаційно-метрологічного регулювання мала такий вигляд: Європейська Комісія та компетентні органи Європейської Асоціації Вільної Торгівлі встановлюють ключові критерії щодо здоров'я, безпеки громадян, охорони навколишнього середовища (для таких цілей видаються відповідні директиви). Ці ж самі органи, а також Європейський комітет з стандартизації, Європейський комітет з електротехнічної стандартизації та Європейський Інститут із стандартизації телекомунікацій, Європейське бюро з охорони довілля та інші органи встановлюють допоміжні якісні й технічні вимоги (технічно для таких цілей видаються мандати, дозволи та ін.). Щоправда, все ще залишається і так звана негармонізована сфера, яка не була охоплена спільним регулюванням та є предметом регулювання на національному рівні. Наявність негармонізованої сфери пов'язана не тільки з технічними ускладненнями з урахуванням усіх можливих технічних характеристик для усіх видів продукції. Вона зумовлена також об'єктивними культурно-історичними, географічно-кліматичними відмінностями між країнами. При цьому національні нормативи можуть бути як м'якшими, так і жорсткішими за спільні.

Відповідність стандартам якості засвідчує маркування «CE Mark» (або «CE»), яке само по собі не є «знаком якості», але свідченням відповідності продукції вимогам відповідних директив, мандатів та інших інструментів регулювання. Контроль за дотриманням правил маркування здійснюють компетентні органи держави-імпортера.

Висновки

Рух технологій є важливою складовою міжнародних економічних відносин, а також фактором динамізації

¹⁰ Офіційний портал законодавства Євросоюзу. – <http://europa.eu.int/eur-lex/en/>

міжнародного співробітництва країн. Цей сектор господарського життя відзначається найбільшим динамізмом, що зумовлює зростання його відносної ваги у спектрі інших форм взаємодії країн та підприємницьких структур, а також абсолютних показників його функціонування.

Обов'язковим для країни, що прагне посісти вигідніше місце в системі міжнародного поділу праці, є вироблення програм науково-технічного розвитку та сприяння прогресивним видам виробництва, фундаментальній і прикладній науці.

Однією з ключових сучасних форм організаційно-економічного сприяння розвитку високотехнологічного виробництва, прикладної науки є науково-технічні парки – технополіси. Вони можуть стати джерелом сучасних технологій, динамізатором бізнесу, каналом додаткових надходжень до державного бюджету.

Виникнення нового науково-технічного стану міжнародних економічних відносин приводить до того, що дослідницька та дослідницько-прикладна сфери вже не просто виступають передумовами обміну товарами високої технології та поєднання виробничих зусиль у тих процесах господарського відтворення, яким вони передують. Науково-технічні розробки дедалі більше й самі стають предметом міжнародної економічної діяльності, об'єктом дво- та багатосторонніх проектів з метою вивчення та практичного застосування природних закономірностей, нових засобів виробництва. І причина цього – не лише механічна заміна пріоритетів розвитку, поява нових потреб, поширення сфери інтернаціонального ринку на нові технологічні рівні, а й органічне поєднання науки з виробництвом.

Водночас навіть те, що нині вважається інтеграційною метою щодо ЄС, викликає почуття непевності. Євросоюз майже безнадійно відстає від США за темпами економічного зростання. У більшості країн Союзу застій є тривалим і має ознаки структурної кризи. Згадаймо, наприклад, ситуацію в найвагомійшій економіці ЄС – німецькій: вже чимало років приріст ВВП від 0 % до 2 %. Це – типова для «старої Європи», ситуація в деяких країнах краща, в деяких – гірша. Згадаймо й інше: пожорсткішення антиекономічної системи квотування, передусім в аграрному секторі, інші

«регулятивні» дії, які не дають підстав сподіватися на піднесення ефективності та поліпшення параметрів конкурентності блоку.

І ось прийом нових 10 членів. У більш-менш прийнятному тонусі – галузі Польщі, Чехії, Угорщини, що були проінвестовані з боку ЄС. Чи не існує загрози перетворення Східної Європи на «європейське село»? Чи хронічна бідність відносного старожила – Греції – не дає підстав для додаткових побоювань? Чи не є особливо небезпечною ситуація для України, сільське господарство якої цілком прогнозовано зазнає колапсу? А чи набагато безпечніше може почуватися ряд галузей промисловості?

Висловимо припущення, що саме ці питання незабаром будуть у центрі уваги нашої наукової громадськості.

Література

1. Дюмулен И. И. Международная торговля услугами. – М.: Экономика, 2003. – 315 с.
2. Інноваційна стратегія українських реформ / А. С. Гальчинський, В. М. Гець, А. К. Кінах, В. П. Семиноженко. – К.: Знання України, 2002. – 326 с.
3. Семиноженко В. Формування та реалізація державної науково-технологічної і інноваційної політики: пріоритети і шляхи забезпечення // Утвердження інноваційної моделі розвитку економіки України. Матеріали науково-практичної конференції. – К.: НТУУ «КПІ», 2003. – С. 57–61.
4. Татаркин А. И., Суховой А. Ф. Ключи к мировому рынку. – М.: Экономика, 2002. – 231 с.
5. Яковец Ю. В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. – М.: Экономика, 2003. – 411 с.
6. Economic and Social Research. Working Paper Series: Globalization, markets and Social Policy. – Washington, D.C., 2004.
7. Урядовий портал. – <http://www.kmu.gov.ua/>.
8. Офіційний портал Євросоюзу – http://www.europa.eu.int/index_en.htm
9. Офіційний портал законодавства Євросоюзу – <http://europa.eu.int/eur-lex/en/>
10. Офіційний сайт Верховної Ради України – www.rada.kiev.ua

Стаття надійшла до редакції 20.10.2004